

ГЕНЕЗА ПОНЯТТЯ «ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИЙ» УПРОДОВЖ ХХ–ХХІ СТ.

Досліджено еволюцію смислового навантаження поняття «військовополонений» з Першої світової війни і до сьогодні. Значну увагу приділено питанням кодифікації міжнародного військового права. Вивчено українську та зарубіжну історіографію у галузі правового регулювання міжнародного статусу «військовополонений». Встановлено, що з моменту відкритого російського вторгнення в Україну перед українською юридичною наукою постало питання щодо масового захоплення у полон російських комбатантів, а також бійців приватної військової компанії «Вагнер» та інших приватних компаній.

Ключові слова: *військовополонений, міжнародне право, комбатант, приватна військова компанія «Вагнер», військовий злочин.*

Постановка проблеми. У полі інтересу наукової спільноти традиційно знаходяться різноманітні юридичні аспекти життєзабезпечення, а також норми існування військовополонених. Ці питання набувають особливої актуальності у часи збройних конфліктів, коли вони переходять з теоретичної площини у сферу практичного використання. З урахуванням цього найбільшими здобутками у теоретичній царині міжнародного гуманітарного права відзначаються країни, які регулярно брали участь у різного роду воєнних конфліктах, і тому для них проблематика військовополонених лежить у практичній площині, а не просто має умоглядний характер.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сплеск теоретичного інтересу до тлумачення поняття «військовополонений» тісно пов'язаний з веденням бойових дій і нагальною потребою практичного використання цього концепту в юридичній практиці. Основна маса наукових дискусій у західній парадигмі щодо окресленого питання припадає на час до прийняття Женевської конвенції. Після юридичного оформлення документа, який встановлює принципи поведіння з військовополоненими, загальне визначення та потребу в інституті полону на прикладі конфліктів у африканських країнах досліджував Д. Хікман [1].

В українській науковій парадигмі питання юридичного статусу осіб, що потрапили у полон, а також інші аспекти військового права набули особливої значущості після початку російської збройної агресії 2014 р. У такому контексті привертають увагу дослідження М. Гнатовського, який з 2022 р. обіймає посаду судді з прав людини Європейського Суду. Він розглядає проблеми міжнародного гуманітарного права, зокрема у питаннях його практичного застосування щодо окупованого Кримського півострова [2, 3]. Питання правового статусу військовополонених у сучасному міжнародному праві викликали інтерес у Я. Годжека [4]. Компаративний аналіз військового права в історичній ретроспективі подано у дослідженнях М. Грушко [5] та ін.

Отже, окремі питання військового права цікавили дослідників. Разом з тим у результаті повномасштабного нападу Російської Федерації постала низка теоретичних проблем, які потребують переосмислення та доопрацювання.

Метою статті є дослідження генезу поняття «військовополонений» під впливом еволюційних змін світоглядних уявлень, які знайшли відображення у межах правової науки впродовж ХХ–ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. Поява різноманітних теоретичних розмислів, що так чи інакше пов'язані з питанням правомірності та гуманності поведіння з людьми, які воюють по різні боки фронту, була спричинена жахіттями Першої світової війни. Згідно з концепцією Ж. Ж. Руссо, війна є проявом міждержавних, а не міжособистісних стосунків. Отже, люди стають ворогами за випадком долі, а не з власних переконань. Якщо метою воєнних дій офіційно оголошено знищення держави, яка була визнана ворожою, то ця держава має право знищувати її захисників, однак тільки до того часу, доки у їхніх руках є зброя. З моменту здачі у полон або тоді, коли вони перестають тримати зброю у руках, вони перестають бути ворогами, і ніхто не має права забирати їхнє життя [6, с.150].

Ці гуманістичні ідеї лягли в основу юридичної кодифікації війни, яким було «Оксфордське керівництво» або, як його ще називають, «Керівництво про закони сухопутної війни». Відповідно до цього нормативного документа полон повинен розглядатися не як покарання або примусове

обмеження волі, як це прийнято для злочинців, засуджених у судовому порядку, а тільки у вигляді тимчасового затримання, метою якого є виключно не допустити затриманих до подальшої участі у бойових діях (параграф 61) [7, с.68]. Хоча цей документ ніколи не набрав юридичної сили, він спричинив розвиток юридичної думки у галузі міжнародного гуманітарного права, а також сприяв стимуляції подальшого процесу кодифікації цієї галузі юриспруденції.

Подібна проблематика активно розвивалася у Київському університеті Св. Володимира українськими вченими. Нагальне для європейської наукової думки завдання кодифікації права війни стало об'єктом наукових досліджень цілої плеяди правників. Зокрема, окремі юридичні аспекти, пов'язані з наданням своєчасної медичної допомоги пораненим військовим (комбатантам) та цивільному населенню, що постраждало у ході бойових дій, стали предметом дослідження Р. Базінера.

Ще один учений Київського університету Св. Володимира В. Незабитовський здобув світове визнання, досліджуючи міжнародне звичаєве право, пов'язане з воєнними діями. Згідно з його переконаннями війна не може виступати як спосіб вирішення спірних питань у міжнародній сфері. Він наголошував, що всі дискусійні аспекти взаємодії держав мають вирішуватися у межах міжнародних конгресів і форумів шляхом переговорів. Однак до того часу, доки існує війна, її межі та форми мають бути чітко регламентованими. Так, одразу після того, як противник перестав становити загрозу і склав зброю, його не можна вбивати, а тільки брати у полон [8]. Урешті-решт мета війни – нав'язати супротивнику свої умови, а не нести кровопролиття і грабунки, стверджував дослідник. Узагалі, до підписання у 1921 р. Женевської конвенції у міжнародному гуманітарному праві саме поняття «військовополонений» було доволі розмитим і визначалося додатком IV Гаазької конвенції 1907 р. [9]. Так, Гаазька конвенція поділяє сторони на «тих, що воюють» та «тих, що не воюють». Ті, що воюють, – це армія, ополчення, добровольці, а також населення територій, які зустрічають ворога зі зброєю у руках. Тож усі ці категорії осіб могли бути захоплені у полон.

Таким чином, поняття «військовополонений» було тісно пов'язане із визначенням терміна «полон». Якщо для кінця XIX – початку XX ст. прогресивною вважалася сама ідея збереження життя військовополоненого і оцінювання полону як тимчасового обмеження волі неприємельського комбатанта з метою обмеження його можливості знов поповнити ряди ворожої армії, то реалії Першої світової війни змусили юридичну наукову думку піти значно далі. Так, на X Всесвітній конференції Червоного Хреста, яка проводилася у Женеві, предметом детального обговорення стала потреба законодавчого узгодження кодексу полону, з акцентом на необхідності обмеження безконтрольного використання безоплатної праці полонених, забезпечення нормальних умов їхньої життєдіяльності, зокрема умов праці. Окремо також обговорювалася необхідність організації допомоги військовополоненим на національному, а також міжнародному рівнях, з регулярними оглядами таборів для утримання полонених представниками міжнародних організацій [10].

На окрему увагу у зазначеному контексті заслуговують наукові погляди О. Ейхельмана. У своїх дослідженнях учений розглядав реалізацію загальних питань міжнародного права у ході ведення війни. Дослідник визнає, що війна не може проводитися хаотично. Під час бойових дій мають діяти певні правила, закони та звичаї, згідно з якими повстанці розглядаються не як злочинці, а виключно як воююча сторона. Війну, за його глибоким переконанням, необхідно максимально гуманізувати для того, щоб надати їй якомога більш людського характеру [11, с. 37]. Зокрема, О. Ейхельман наголошував, що утримання під арештом не є обов'язковим для військовополоненого. Цілком достатнім, на його думку, буде видворення особи у яку-небудь місцевість, яку він зобов'язується не залишати до закінчення збройного конфлікту [7]. Однак варто зазначити, що така позиція була швидше виключенням, аніж відображенням суспільних переконань. Більшість дослідників схилилася до думки, що полон можна розглядати як тимчасове затримання комбатанта (представника ворожої армії) на час воєнних дій для того, щоб унеможливити подальшу участь військових ворожої сторони у воєнних діях [12].

У результаті Першої світової війни значно підвищився інтерес до проблематики кодифікації норм війни. Так, учені Харківського університету порушували цю тематику у багатьох дослідженнях. Ім'я В. Даневського, наприклад, здобуло світового визнання у зв'язку з дослідженнями у галузі кодифікації права. За його переконанням, міжнародні договори можуть розглядатися як законна підстава для подальшої кодифікації норм міжнародного права, зокрема у галузі війни. Він був глибоко переконаний, що небажання держав зв'язувати себе нормативними документами стало причиною провалу Брюсельської конференції, яка мала на меті врегулювати ці

питання [13]. У своїх працях він висловив доволі цікаву ідею, яка надалі частково була зреалізована у низці міжнародних конвенцій. Так, дослідник пропонував піти від зворотного й спочатку провести наукову кодифікацію певних правових норм, і тільки після цього на її основі проводити подальшу законодавчу кодифікацію, тобто надавати певним правничим положенням статусу закону [13, с. 21, 25.]. Цю ідею він пропонував застосовувати, зокрема, для інституту полону.

Інший український дослідник військової проблематики М. Догель справедливо вбачав у міжнародному праві єдиноможливий спосіб адекватного законодавчого вирішення урегулювання законів війни та гуманного поводження з людською особистістю на території її батьківщини в умовах війни, а також на територіях інших держав, зокрема, коли людина перебуває там у статусі військовополоненого.

За межі теоретичних розмислів у своїх наукових пошуках вийшов дослідник Новоросійського (Одеського) університету П. Казанський, який стверджував, що міжнародне гуманітарне право потребує поєднання дослідження договірних норм юридичного характеру, а також міжнародних звичаїв, які мають загальновизнаний характер у галузі інституту полону. Вчений наполягав на потребі аргументованого ставлення до полонених: він погоджувався, що у давні часи позбавлення армії ворога воєначальників та солдат сприяли швидкій перемозі, однак наголошував на неприпустимості вбивства беззбройних з позиції гуманності. Крім того, П. Казанський торкався у своїх працях питання доцільності обміну військовополонених на винагороду. Він вважав це цілком припустимим, гостро засуджуючи водночас будь-які спроби отримати зиск безпосередньо з самого полоненого, називаючи такі вчинки аморальними, такими, що повинні суперечити основним принципам міжнародного гуманітарного права [5, с. 34].

Одним із концептуально важливих аспектів, які дають змогу зрозуміти поняття «полон», є те, кого, власне, можна вважати військовополоненим. Згідно з діючою сьогодні доктриною міжнародного гуманітарного права особи, які беруть участь у міжнародних конфліктах, поділяються на комбатантів та некомбатантів [14]. Відомий австрійський теоретик та філософ права А. Фердросс вважав, що суб'єктами та об'єктами воєнних дій, на які має поширюватися поняття військового права, є комбатанти, тобто люди зі зброєю [15]. У результаті подальшої полеміки в юридичній науці було прийнято визначення комбатанта як «особи, яка входить до складу збройних сил однієї зі сторін, що приймає участь у війні та веде бойові дії зі зброєю в руках» [5]. Таким чином, основною ознакою комбатанта є участь у війні на боці однієї зі сторін у складі регулярної або іррегулярної армії. Американський дослідник Ч. Хайд доповнив визначення легальної участі у легітимній збройній боротьбі необхідністю наявності відповідних документів, які підтверджують таку належність.

Аналізуючи еволюцію наукового висвітлення питання полону, слід сказати, що в українській науковій парадигмі новий сплеск інтересу до зазначеної тематики збігається з нападом Російської Федерації на територію України: з 2014 р. з'являється ціла плеяда дослідників, які містять у колі своїх наукових інтересів ті чи інші аспекти міжнародного гуманітарного права у галузі питання полону. У цих працях висвітлюються різноманітні аспекти юридичного статусу військовополонених. Їх об'єднує акцент на необхідності гуманного ставлення відповідно до діючих норм Женевської конвенції до осіб, які потрапили у полон під час воєнних конфліктів, аналізується статус українських окупованих територій, і це пов'язано з тим, що українські воїни найчастіше потрапляли у полон і потребували юридичного захисту. Уже з 2022 р., з моменту відкритого російського вторгнення в Україну, перед українською юридичною наукою постала низка практичних проблем, пов'язаних з масовим захопленням у полон російських комбатантів, а також інших осіб, що беруть участь у бойових діях, але з огляду на чинне законодавство та діючі міжнародні юридичні норми не можуть бути визнані військовополоненими. Згідно з нормами міжнародного гуманітарного права тільки комбатанти, потрапивши у полон, набувають статусу військовополонених. Отже, як зазначає М. Грушко, «статус військовополоненого є похідним від статусу комбатанта» [5, с. 44]. Будь-яка особа, яка легітимно бере участь у збройному конфлікті, після припинення своєї участі у воєнних діях (добровільно чи вимушено) через поранення, хворобу, потрапляння у полон тощо, набуває статусу військовополоненого.

За українським законодавством, заснованим на міжнародному гуманітарному праві [16, 17], військовополонені входять до категорії осіб, які знаходяться під захистом міжнародного права. Згідно зі ст. 4 III Женевської конвенції до військовополонених належить особовий склад воюючої

армії, а також члени добровольчих загонів чи ополчень, організованих рухів опору, які діють на власній території або на території ворога, зокрема у випадку окупації своєї території.

Разом з тим Російська Федерація залучила до участі у війні осіб, які не можуть бути кваліфіковані як комбатанти через їхній нелегітимний статус як учасника збройного конфлікту. Міжнародний правовий статус цих осіб не підпадає під дію міжнародного гуманітарного права [18]. Українське законодавство також працює у напрямі визнання злочинного статусу приватної військової компанії (ПВК) «Вагнер», залученої до участі в українсько-російській війні [19]. З огляду на це до неї мають бути застосовані не пункти Женевської конвенції, зокрема щодо порядку утримання військовополонених, а норми Кримінального Кодексу України. До таких категорій належать: найманці ПВК «Вагнер»; особи, які були формально виключені з лав збройних сил Російської Федерації після відправлення на територію України; особи, які мають українське громадянство і були мобілізовані на окупованих територіях. Юридичний статус таких категорій осіб потребує детального аналізу відповідно до діючих норм міжнародного гуманітарного права, що має стати предметом висвітлення у низці майбутніх наукових досліджень.

Висновок

Отже, можна дійти висновку, що науковий аналіз юридичного статусу та становища військовополонених як одного з аспектів міжнародного гуманітарного права завжди знаходився під пильною увагою українських дослідників у царині юриспруденції. Воєнні дії на території нашої держави перемістили зацікавленість у цьому питанні з суто теоретичної площини у галузь практичних досліджень.

На сьогодні перед юридичною наукою стоїть ціла низка законотворчих викликів, які потребують ґрунтовного аналізу фахівців у галузі міжнародного гуманітарного права, а саме вироблення стратегії поведінки з особами, на які не поширюється дія Женевської конвенції.

Перелік джерел посилання

1. John Hickman. What is a Prisoner of War For? *Scientia Militaria: South African Journal of Military Studies*. Vol. 36. No. 2. 2008. P. 19–35.
2. Гнатівський М. М., Кузьменко Л. Р., Старосвіт С. А. П. 3.2.4. Крим: чи застосовується міжнародне право військової окупації до анексованої території? *Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право*. Київ : К.І.С., 2014. С. 550–560.
3. Гнатівський М. Нове народження звичаєвого міжнародного гуманітарного права. *Український часопис міжнародного права*. 2006. № 2. С. 17–22.
4. Годжек Я. С. Правовий статус військовополонених у сучасному міжнародному праві. *Право та державне управління*. 2021. № 4. С. 6–12.
5. Грушко М. В. Становлення та специфіка міжнародно-правового режиму військовополонених : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2015. 283 с.
6. Жан-Жак Руссо. Про суспільну угоду, або принципи політичного права. Київ : Post-Royal, 2001. 349 с.
7. Турчин Я. П. Державотворчі ідеї О. Ейхельмана: еволюція інституційних намірів політики: автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.01. Львів, 2011. 40 с.
8. Антологія української юридичної думки : в 10 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Юрид. книга, 2004. Т. 8. С. 112–126.
9. National implementation of international humanitarian law. *Biannual update on national legislation and case law*. URL: <http://surl.li/qnfcf> (Accessed: 16.09.2023).
10. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977. URL: <http://surl.li/qnfbn> Accessed: 10.09.2023).
11. Ейхельман О. Проект Конституції – основних державних законів – Української Народньої Республіки. Київ ; Тернів : С.У.Д., 1921. 96 с.
12. Лісовський В. М. Модернізація національної безпеки України в умовах війни з Росією. *Політик*. 2021. № 6. С. 30–36.

13. Гавриленко О. В. П. Данилевський як історик міжнародного права. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Право*. 2016. Вип. 22. С. 21–25.
14. Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949. *International Humanitarian Law Databases*. URL: <http://surl.li/phrpn> (Accessed: 10.09.2023).
15. Лаб'як О. Концепція міжнародного природничого права у поглядах Альфреда Фердросса. *Соціологія права*. 2011. № 2. URL: <http://surl.li/qnfjy> (дата звернення: 12.09.2023).
16. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : наказ Міноборони України від 23.03.2017 р. № 164. URL: <http://surl.li/mbisi> (дата звернення: 10.09.2023).
17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування питань, пов'язаних із військовополоненими в особливий період: Закон України від 24.03.2022 р. № 2158-IX. URL: <http://surl.li/msayd> (дата звернення: 12.09.2023).
18. Штати офіційно визнали ПВК «Вагнер» транснаціональною злочинною організацією. URL: <http://surl.li/qnfyr> (дата звернення: 12.09.2023).
19. Проект Постанови про визнання приватної військової компанії "Вагнер" міжнародною злочинною організацією. URL: <http://surl.li/qnfzm> (дата звернення: 10.09.2023).

Стаття надійшла до редакції 15.01.2024 р.

UDC 341.3

I. Pasternak, O. Salamatin, L. Yakymynska

GENESIS OF THE CONCEPT OF "PRISONER OF WAR" IN THE XX–XXI CENTURIES

The article is devoted to the evolution of the semantic load of the term "prisoner of war" from World War I to the present day. Lawyers, in particular, at the Kyiv University of St. Volodymyr, which was the center of Ukrainian jurisprudence at the beginning of the 20th century, traditionally paid considerable attention to the codification of international military law. Under their influence, the idea of the need to use certain rules, laws and customs was formed that would regulate the treatment of combatants, rebels and the civilian population. Bursts of theoretical thinking in the field of legal regulation of the international status of prisoners of war are correlated with the practical relevance of the issue during wars and military operations. Thus, after the Second World War, the concept of a combatant and the legal requirements for him were finalized, in particular, the presence of documents confirming this status. Another burst of scientific interest in the legal regulation of the legal status of prisoners of war is connected with the Russian-Ukrainian war. From the moment of the open Russian invasion of Ukraine, Ukrainian legal science faced a number of practical problems related to the mass capture of Russian combatants, as well as a number of other persons, in particular, fighters of the "Wagner" PMK, who took part in hostilities, but in view of the current legislation and international legal norms, cannot be recognized as prisoners of war. In this regard, the norms of the Criminal Code of Ukraine should be applied to them. So, because of this individuals who are members of private military companies, such as PMC "Wagner", cannot claim the status of combatants, but are war criminals.

Keywords: *prisoner of war, international law, combatant, PMC "Wagner", war crime.*

Пастернак Ігор Миколайович – кандидат юридичних наук, професор кафедри продовольчого та речового забезпечення Військової академії (м. Одеса)
<https://orcid.org/0009-0003-1125-2692>

Саламатін Олександр Вікторович – суддя Миколаївського обласного суду
<https://orcid.org/0009-0004-4563-3132>

Якиминська Любов Вікторівна – кандидат історичних наук, викладач кафедри продовольчого та речового забезпечення Військової академії (м. Одеса)
<https://orcid.org/0000-0003-0730-8764>